

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.4) «18/19»:271.2-726.3-428

Ігор Опря,
Богдана Опря

МІЖ ПАСТВОЮ ТА ВЛАДОЮ: ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА У 60-ТІ РР. ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Ігор Опря, Богдана Опря. Між паствою та владою: права та обов'язки православного парафіяльного священика у 60-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України). У статті проаналізовано права та обов'язки православного парафіяльного священика в Правобережній Україні у 60-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст., з'ясовано можливості їх реалізації у повсякденній пастирській практиці. Досліджено, що духовенство користувалося різними привілеями, поряд з якими існував цілий ряд обов'язків не лише релігійного, але й світського характеру. Залежність церкви від держави підірвала її авторитет в очах віруючих. Тому цілком резонно піднімалося питання про доцільність надання православної церкві більшої свободи та звільнення священнослужителів від виконання державних та політичних завдань.

Ключові слова: права, обов'язки, парафія, духовенство, священик, віруючі.

Ігорь Опря, Богдана Опря. Между паствой и властью: права и обязанности православного приходского священника в 60-е гг. ХІХ – начале ХХ в. (на материалах Правобережной Украины). В статье проанализированы права и обязанности православного приходского священника в Правобережной Украине в 60-е гг. ХІХ – начале ХХ в., выяснены возможности их реализации в повседневной пастырской практике. Доказано, что духовенство пользовалось различными привилегиями, рядом с которыми существовал целый ряд обязанностей не только религиозного, но и светского характера. Зависимость церкви от государства подрывала ее авторитет в глазах верующих. Поэтому вполне резонно поднимался вопрос о целесообразности предоставления православной церкви большей свободы и освобождения священнослужителей от выполнения государственных и политических задач.

Ключевые слова: права, обязанности, приход, духовенство, священник, верующие.

Оцінка діяльності Російської православної церкви (РПЦ) у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається дискусійним питанням в історіографії, так само, як і роль пересічного парафіяльного священика. В радянський час духовенство розцінювалося лише як «клас експлуататорів трудового народу»,

що зумовлювало його негативну трактовку. У пострадянський період, навпаки, намітилася надмірна ідеалізація ролі церкви та духовенства, що, знову ж таки, спотворює реальний історичний процес. Видається логічним, що для об'єктивних висновків з даного питання потрібно насамперед проаналізувати права та обов'язки пересічного священика та можливості їх реалізації у повсякденній пастирській практиці, що й визначено як мета даної статті.

У своєму повсякденному житті православні віруючі в основному стикалися з білим духовенством, чисельність якого у досліджуваний період становила близько 100 тис. осіб на всю імперію¹. Що стосується Правобережної України, то на 1914 р. у Волинській єпархії налічувалося 69 протоіереїв, 1.270 священиків, 145 дияконів, 1.314 псаломщика, разом – 2.798 осіб.; у Київській єпархії – 116 протоіереїв, 1.398 священиків, 296 дияконів, 1.235 псаломщиків, разом – 3.045 осіб.; у Подільській єпархії – 110 протоіереїв, 1.442 священика, 223 диякона, 1.375 псаломщиків, разом – 3.150 осіб². У цьому ж році у Волинській губернії існувало 2.005 церков, у Київській губернії – 1.638 церков, у Подільській – 1.735 церков³.

Синодальним керівництвом було встановлено співвідношення числа кліриків і парафіян. Для церкви з одним священиком оптимальною вважалася парафія у 100 – 150 дворів, з двома священиками – у 200 – 250 дворів і т.д.⁴ За даними на 1915 р. середнє число православних жителів, що припадало на одну церкву, становило: у Волинській єпархії – 1.062 особи, у Подільській єпархії – 1.439 осіб, у Київській єпархії – 2.086 осіб⁵. Як бачимо, така чисельність віруючих вважалася завеликою, що покладало на духовенство додаткове навантаження. Це пов'язувалося зі зростанням загальної чисельності православного населення та збереженням чисельності парафіяльного духовенства приблизно на одному рівні. Водночас, більша кількість віруючих означала більшу суму грошових зборів на користь церкви та кліриків.

Щоденна пастирська практика священнослужителів нерозривно пов'язувалася з їх правами та обов'язками. Права духовенства поділялися на кілька типів: сімейні, особисті, службові, матеріальні та інші. Ці права визначалися чинним законодавством, яке вказувало членам причту їх місце серед суспільних станів імперії.

Сімейні права передбачали обов'язковість шлюбу для білого духовенства. Випускник духовної семінарії для того, щоб отримати парафію, мав одружитися. За канонами церкви одружуватися дозволялося лише один раз. Шлюби в основному укладалися всередині духовного стану⁶.

Особисті права білого духовенства не були точно визначені законодавчими нормами. Можна зазначити лише те, що священнослужителі за своїми правами перебували посередині між дворянством та почесним громадянством. Духовенство не платило особистих податків, звільнялося від військової служби, поземельного податку, йому дозволялося купувати нерухомість у селі та місті і т. д.⁷ На початку ХІХ ст. священиків і дияконів, а пізніше і членів їх сімей звільнили від тілесних покарань⁸. З метою забезпечення членів причту

«необхідним і пристойним утриманням» для їх потреб додатково виділялися землі та угіддя⁹.

Службові права білого духовенства реалізовувалися за певних умов, а саме, призначення і звільнення священно- і церковнослужителів, розподіл між ними парафій, залежність від єпархіального керівництва у здійсненні священства, підсудність, нагородження і покарання¹⁰. Мінімальний вік, необхідний для зайняття церковних посад, становив для священника – 30 років, диякона і псаломщика – 25 років, вдівці і безшлюбні могли отримати сан священника і диякона з 40 років¹¹.

Священником міг стати представник будь-якого стану лише за умови отримання ним належної освіти, семінарського курсу. Цю посаду не могли обіймати особи, котрі займалися лихварством, акторським мистецтвом, утриманням гральних будинків, а також ті, що мали фізичні вади, які перешкоджали виконанню священницьких обов'язків (сліпота, глухота і т. п.). У досліджуваній період священник призначався в парафію за рішенням архієпископа, котре базувалося на його власних уподобаннях, а тому нерідко здійснювалося без об'єктивної оцінки кандидата¹². На звільнені вакансії духовна консисторія подавала останньому перелік кандидатів з їх особистими справами. У разі, коли траплялася нестача кандидатів на священницькі та причетницькі місця, єпархіальне керівництво запрошувало достойних кандидатів з інших єпархій¹³.

Система централізованого призначення кліриків на посаду запроваджується на зміну давньої української традиції обрання священника релігійною громадою та затвердження його кандидатури єпископом. Нова процедура дозволяла церковному керівництву контролювати контингент духовного стану, на який покладалися важливі релігійні, ідеологічні та виховні функції. Призначення священників архієпископом мало своїх прихильників. На їхню думку, в такий спосіб можна було уникнути випадків неухважного та некритичного ставлення віруючих до кандидатів на священство через особисту симпатію. Натомість, пропагувалася думка, що лише церковне керівництво може здійснити призначення справедливо та неупереджено¹⁴. Проте призначення священників зверху нерідко привносило напругу в стосунки між причтом та релігійною громадою. Як наслідок, траплялися випадки, коли селяни ще до знайомства зі своїм панотцем уже були негативно налаштовані до нього. Показовим у цьому відношенні стало ставлення жителів с. Жежельове Бердичівського повіту до новопризначеного священника Чернишевського у 1865 р. Попередній священник, який конфліктував з парафіянами, пообіцяв вплинути на призначення у село такого панотця, котрий помститься селянам за неналежну поведінку. Відповідно, новопризначеного священника громада сприйняла досить вороже¹⁵. А селяни Любомльської парафії Володимир-Волинського повіту 1908 р. відмовилися прийняти нового священника о. Ярему, не пустили його до церкви, зачинили її та сховали ключі¹⁶.

Тому знаходилося багато прихильників старої системи обрання священника парафіянами. На їхню думку, обрання пастиря віруючими могло створити

основу для більшого зближення суспільства з кліром. Представники духовенства, котрі відстоювали ідею повернення до старих порядків, не заперечували контроль з боку церковного керівництва за кандидатами на посаду священства, проте стверджували, що потрібно вирішальну роль у цьому питанні віддати віруючим¹⁷. Але подібні думки у тогочасних умовах не мали шансу на реалізацію.

Священик за власним бажанням міг відмовитися від священицького сану за вислугою літ, досягнувши 60-літнього віку, чи через хворобу, що мало підтверджуватися медичним свідоцтвом. Останній міг відмовитися від сану й з інших причин, але церковне керівництво різними способами намагалося не допустити цього, дозволяючи пастирю звертатися з подібним проханням лише в особливих випадках і за поважних причин. Єпископи намагалися відмовити прохача від його рішення протягом трьох місяців, якщо ж він і надалі продовжував наполягати на своєму, то єпархіальний архієрей направляв про це повідомлення у Св. Синод. Коли там визнавали мотиви прохача поважними, то приймалося рішення про задоволення прохання священника. Ставленицьку грамоту, котру вручали священнику при призначенні на посаду, забирали у нього і відправляли в архів¹⁸. Так званих «розстриг» позбавляли права проживання в столицях, а також у місцях, де вони займали церковні посади. Їх обмежували у виборчих правах, упродовж тривалого часу не приймали на державну та земську службу.

Церковне керівництво намагалося вплинути на духовенство, застосовуючи систему нагород і покарань. Нагородами для священника були певні елементи його священицького одягу. Вони надавалися у такій послідовності: 1) набедреник, 2) скуфія, 3) фіолетова камилавка, 4) наперсний хрест, 5) палиця, 6) наперсний хрест з імператорського кабінету, 7) митра¹⁹. Як особливу відзнаку ще Павло I запровадив нагородження духовних осіб орденами, якими ушановувалися останні «за старанне та віддане служіння». У 1872 р. вийшло розпорядження, за яким за 12 років бездоганної служби священника могли нагородити орденом святої Анни 3 ступеня. Також цим орденом нагороджувалися пастирі, котрі впродовж 10 років утримували в належному стані народні школи, в яких навчалося не менше 20 учнів²⁰. В якості нагороди використовувалося і матеріальне заохочення. Зокрема, у травні 1861 р. цілий ряд парафіяльних священників Київської єпархії нагородили грошовими преміями за старанність у навчанні сільських дітей та матеріальну підтримку церковнопарафіяльних шкіл²¹.

Церковне керівництво не балувало підлеглих нагородами, а тому кожна з них ставала визначною подією в житті пастиря. Так, у 1881 р. у Київській єпархії з 1.330 священників було нагороджено орденами та наперсними хрестами 20 осіб, що становило 1,5 % від їх загальної кількості²². А камилавки, скуфії, набедреники отримали 84 особи, що становило 6,3 %²³. Сільське духовенство обурювало те, що нагороди в основному діставалися міським священнослужителям. Найпершу нагороду – набедреник отримувала незначна частина сільських кліриків, та й то на схилі років. Що ж стосувалося скуфії і камилавки,

наперсного хреста та інших нагород, встановлених для духовенства, то вони залишалися майже недоступними для сільських священнослужителів. Зокрема, у 1865 р. священник Г. Краснянський зазначав, що парафіяни, в силу своєї малоосвіченості, не могли написати прохання про відзнаку своїх пастирів. Це мали б робити благочинні, щоб підняти дух сільських священників та їх авторитет в очах віруючих²⁴. Хоча траплялися і в сільській місцевості священнослужителі, котрі своєю відданою працею заслуговували усіх можливих нагород. Так, священник П. Богданович з с. Гавришівка Вінницького повіту був нагороджений набедреником, скуфією, камилавкою, орденом св. Анни 3 ступеня та наперсним хрестом²⁵.

З боку церковного керівництва щодо парафіяльного сільського духовенства застосовувалися не лише нагороди, але й покарання. Правопорушення кліриків розглядалися як у цивільному, так і церковному суді. Більшість справ проти духовних осіб не підлягала під чинність цивільного суду та залишалася на розгляд духовної консисторії. У світських судах розбиралися такі справи: судово тяганина між кліриками і священнослужителями з парафіянами про невиконання договору чи зобов'язань, а також позив про відшкодування збитків; злочини проти державних законів; кримінальні справи²⁶. Варто відзначити, що кримінальні злочини духовенство практично не здійснювало. Так, за статистичними даними за 1875–1877 рр. про кримінальні злочини, здійснені представниками різних верств населення: з кожних 100 тис. дворян було засуджено 910 осіб, з 100 тис. ремісників і купців – 110 осіб, з 100 тис. селян – 36 осіб, з 100 тис. представників духовенства – 1 особа²⁷. У 1879 р. у Правобережній Україні мировими суддями було засуджено 3244 особи. З них: селян – 2104; міщан – 692; нижчих відставних чинів та членів їх сімей – 444; купців – 3; духовенства – 1²⁸.

Решта правопорушень, здійснених духовними особами, розглядалися виключно церковним судом, а саме, духовною консисторією, чи єпархіальним архієреєм. Контроль за їхньою діяльністю здійснював Св. Синод, який розглядав скарги та апеляції²⁹. Правопорушення кліриків в основному стосувалися виконання ними службових обов'язків або неналежної моральної поведінки. Серед найпоширеніших – неправомірні дії стосовно парафіян, пияцтво, гра в карти, чвари, привласнення церковного майна. Проте й вказані проступки зустрічалися нечасто. Питома вага священно- та церковнослужителів, що засуджувалися церковним судом залишалася незначною. Так, у 1881 р. у Київській єпархії налічувалося 1.518 священнослужителів, 1.535 церковнослужителів, разом – 3.053 осіб. З них у тому ж році лише 40 осіб було засуджено за різні порушення церковного законодавства (тобто 1,3 % від загальної чисельності білого духовенства)³⁰. В 1886 р. у Київській єпархії налічувалося 1.563 священнослужителя, 1.413 церковнослужителів, разом – 2.976 осіб. З них лише 25 осіб було засуджено за різні порушення (тобто 0,8 % від загальної чисельності білого духовенства)³¹. Та ж тенденція простежувалася і в інших єпархіях Правобережної України.

Значною мірою стримувала членів причту від правопорушень суворість покарань. Так, за зловживання алкоголем останнім загрожувало покарання від примусового перебування в монастирі до виключення з духовного стану. Зокрема, у 1861 р. священник с. Дибенці Канівського повіту Київської губернії І. Поторжевський спочатку був попереджений, а потім і усунутий від парафії за пиятику³². Аналогічного покарання у 1871 р. зазнали священники М. Фащевський і Г. Романовський с. Очеретне Липовецького повіту тієї ж губернії. Першого направили в Богуславський Миколаївський монастир, другого – призначили на посаду дячка с. Довжок Липовецького повіту³³. Усім, хто був позбавлений священницького сану за порушення, заборонялося впродовж 7 років йти на державну чи громадську службу, а на військову службу їх приймали лише рядовими³⁴.

Єпархіальний суд міг винести такі покарання: від зауваження до позбавлення сану з виключенням з духовного звання. Практикувалися також такі міри, як призначення єпитимії у вигляді поклонів, пеня та грошовий штраф, встановлення особливого нагляду за поведінкою, виключення за штат, відмова від місця, тимчасове випробування в архієрейському домі чи монастирі, тимчасова заборона служіння з переведенням в причетники, позбавлення священницького сану з залишенням в стані на нижчій посаді. Так, у 1891 р. священник с. Драбівка Черкаського повіту Київської губернії І. Косовський здійснив вінчання молодих без згоди батьків, за що поніс покарання – його позбавили священницького сану і перемістили на посаду причетника³⁵. В іншому випадку диякона с. Потоки Київського повіту Г. Завиновського за словесні образи священника цього ж села за рішенням духовної консисторії від 1 березня 1895 р. перевели у причетники³⁶.

Поширеним покаранням для священно- та церковнослужителів було ув'язнення в монастир. Перебування в ньому означало, що сім'ї засудженого буде ледь не гірше, ніж йому самому. А в очах громадськості ув'язнення в монастир прирівнювалось до ув'язнення в острог. З цієї причини клірики намагалися уникнути такого покарання, а у разі його призначення писали апеляції з проханням замінити ув'язнення грошовою виплатою. Так, священника Є. Панішу с. Яновки Радомишльського повіту за рішенням київського єпархіального керівництва засудили до позбавлення священницького сану та ув'язнення в монастир через нетверезий спосіб життя. Пастир відмовився визнати рішення суду та звернувся з апеляцією до Св. Синоду³⁷.

Матеріальні права духовенства закріплювалися на законодавчому рівні і містили такі положення: 1) духовенству надавалося право користування церковною землею, 2) право користування житлом на церковних ділянках, 3) звільнення власних помешкань від постою і податків, 4) користування сінокосом і лісом, 5) набуття усілякого нерухомого майна та відчуження його, 6) продаж власних виробів (проте заборонялася торгова діяльність несумісна з духовним служінням)³⁸. Св. Синод досить насторожено ставився до участі духовенства у будь-яких грошових операціях. Мовляв, у людей при цьому з'являється пристрасть до «мерзенного прибутку», що важко викорінюється і є неприпусти-

мою для духовного сану. Клірикам дозволялося виготовляти домашній посуд, цеглу, смолу, скипидар; засновувати власні столярні, токарні та інші майстерні, друкарні; на власних водоймах здійснювати рибну ловлю; займатися землеробством, тваринництвом та садівництвом; будувати водяні та вітряні млини і, відповідно, продавати продукцію власного виробництва)³⁹.

Поряд з певними правами на парафіяльне сільське духовенство покладався цілий ряд обов'язків не лише релігійного, але й світського характеру. Зрозуміло, що основний обов'язок полягав у здійсненні священнодійства у парафії, поширенні основ православ'я у доступній формі. Також однією з головних функцій священ-нослужителів залишалася інформаційна. Всі царські маніфести та розпорядження обов'язково оголошувалися з церковних амвонів по закінченню богослужіння, а парафіяни не мали права до закінчення їх проголошення залишати храм. Крім того, священник мав казати проповіді, здійснювати треби, вести позаслужбові бесіди з віруючими, займатися місіонерською діяльністю у власній парафії⁴⁰.

Один з основних обов'язків парафіяльного духовенства полягав у здійсненні освітньої діяльності, поширенні релігійних знань народу⁴¹. З початком XIX ст. самодержавний уряд, розпочав вирішувати проблему неписьменності серед громадян багатонаціональної імперії. Стали утворюватися урядові школи з одноманітною організацією, однаковими програмами та вимогами. Опікуватись новими навчальними закладами мали священнослужителі, що зумовлювалося кількома обставинами. По-перше, православне духовенство було на той час найосвіченішою верствою населення та мало певний досвід освітньої праці, адже в попередні часи писемності навчали дякони та священники, а впродовж першої половини XIX ст. влада неодноразово здійснювала спроби залучити духовенство до освітньої діяльності⁴².

По-друге, уряд намагався використовувати вчительську кафедру задля виховання народу в дусі покірності імперії та самодержавству, тобто з тією ж метою, для якої вже певний час використовувалася кафедра парафіяльного священника. У Правобережній Україні це завдання набувало особливої актуальності у зв'язку з активізацією поляків та католицької церкви у справі освіти селян⁴³. У 1860 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю запропонував передати початкове навчання селян регіону православному парафіяльному духовенству, а у 1862 р. ця пропозиція отримала схвалення з боку центральної влади. Зразково-показовими стають три школи, засновані відомим священником та церковним діячем П. Лебединцевим у Білій Церкві⁴⁴, а у наступні роки саме Київщина залишалася беззаперечним лідером за кількістю цих закладів освіти⁴⁵. Надалі, враховуючи позитивний вплив початкової духовної освіти на населення, міністр внутрішніх справ П. Валуєв настійно рекомендував зберегти в руках церкви контроль над початковими школами⁴⁶. А в 1895 р. обер-прокурор Св. Синоду доповідав цареві, що церковнопарафіяльні школи успішно справлялися з поставленими завданнями «просування руської справи у Південно-Західному краї»⁴⁷.

Згідно офіційно затверджених правил, церковнопарафіяльна школа визначалася як навчальний заклад, який відкривався православним духовенством та мав на меті зміцнення в народі православного вчення та виховання підростаючого покоління у душі істинної віри та відданості православної церкві. Таким чином, головним у роботі церковнопарафіяльних шкіл був саме виховний етично-релігійний аспект, на що неодноразово вказували прихильники цих закладів освіти⁴⁸.

Окрім церковнопарафіяльних шкіл, священнослужителі мали приділяти увагу й школам грамоти, котрі становили проміжну ланку від сім'ї до церковнопарафіяльної школи. Їх основна користь полягала в тому, що вони знаходились у найвіддаленіших парафіях, де, під наглядом місцевого батюшки, населенню надавалися елементарні знання⁴⁹.

Щоб успішно впоратися зі своїми обов'язками та бути прикладом для парафіян, священник мусив постійно займатися самоосвітою. Нерідко він ішов у парафію недостатньо підготовленим для ведення пастирського служіння. Уривків знань, які він виносив з семінарії, було недостатньо для виконання обов'язків панотця. Йому доводилося вчитися знову, шукати потрібні знання шляхом самоосвіти, інакше кажучи, шляхом читання різноманітної літератури. Свого часу церковний і культурно-освітній діяч Поділля О. Павлович зазначав, що священники, як представники інтелігенції, повинні знати історію свого краю, його культуру. Без цього пастир не здатний виконувати свою місію⁵⁰. Яскравим прикладом наполегливої праці над собою є постать Ю. Сіцінського, котрий виконував обов'язки священника собору св. Олександра Невського у м. Кам'янці-Подільському з 1904 по 1917 рр. Водночас він був видатним дослідником історії краю, музеєзнавцем, етнографом, мистецтвознавцем та громадським діячем. У творчому доробку останнього нараховується понад 200 наукових праць. Безперечно, приклад Ю. Сіцінського надихав багатьох представників духовенства до наукових пошуків та самовдосконалення. Реалізувати свій науковий потенціал вони могли у рамках «Подільського Єпархіального Історико-статистичного комітету», котрий засновується у 1865 р. при Кам'янець-Подільській духовній семінарії⁵¹.

До обов'язків священника входило також керівництво церковним причтом, у складі якого налічувалося до десяти осіб. На нього ж покладалися функції нотаріуса, котрі вимагали ведення усієї церковної документації: церковних книг, клірових відомостей, церковних літописів, метричних книг та ін.⁵². У метричних книгах священник записував інформацію про усіх, хто народився, одружився та помер у парафії. Писалися ці книги ще й у двох примірниках, один з яких передавався у духовну консисторію, інший – зберігався в церкві⁵³. Батюшка також здійснював видачу довідок з церковних документів. Будь-яка помилка у веденні документації, порушення дрібної формальності могли призвести до штрафування останнього або й заслання у монастир⁵⁴. В обов'язки священника входило скликання і головування на засіданнях парафіяльних зборів, спостереження за виконанням їхніх рішень і роботою парафіяльної ради.

Настоятель представляв інтереси парафії в органах державної влади і місцевого самоуправління, здійснював офіційне церковне листування⁵⁵.

Св. Синод зобов'язав парафіяльних священиків вести списки парафіян та поіменно відзначати тих, хто ходить до причастя та сповіді і тих, хто їх ігнорує, а також контролювати наявність парафіян у церкві у святкові дні. Пастирі мали навіть ігнорувати таємницю сповіді, якщо вона містила антиурядові задуми. Розпорядження царського уряду неодноразово підтверджували виданий іще в 1716 р. наказ, згідно якого кожен священик мусив негайно доповідати владі про усі «злочинні задуми» парафіян, про які він дізнавався на сповіді⁵⁶.

Таким чином, на священнослужителів покладался цілий ряд чиновницьких та поліцейських функцій абсолютно не властивих духовному сану, а уявлення про священика як про своєрідного чиновника міцно укорінилося в суспільстві⁵⁷. Як слушно зазначав з цього приводу у 1905 р. С. Вітте, «перетворившись з духовного керівника на агента поліцейського нагляду, пастир втратив усіляку довіру своїх пасомих та моральний зв'язок з ними»⁵⁸. Виконання вище вказаних обов'язків відволікало душпастирів від прямих обов'язків, забиало багато часу, та, що важливо, ніяк не оплачувалося. Зрозуміло, що це не подобалося членам причту і вияви такого невдоволення часто зустрічалися на сторінках духовної періодики. Зокрема, у 1907 р. у досить консервативному журналі «Місіонерський огляд» сільський священик В. Ганчев у відкритому листі вказував на неодноразові пропозиції священнослужителів звільнити їх від «зайвих обов'язків», серед яких був і збір поліцейських відомостей про осіб, котрі мали одружитися⁵⁹. Проте, ця пропозиція, як і подібні до неї, залишилися без уваги.

Врешті, залежність церкви від держави підірвала її авторитет в очах віруючих. Тому цілком резонно піднімалося питання про доцільність надання православної церкві більшої свободи та звільнення священнослужителів від виконання державних і політичних завдань. На думку значної частини суспільства, це б сприяло відродженню авторитету церкви та дозволило б останній стати «незамінною опорою православної держави»⁶⁰.

Серед ряду інших завдань клірики залучались і до медично-профілактичних кампаній. Вони мали переконувати віруючих у доцільності щеплень проти різних хвороб, надавати парафіянам елементарну медичну допомогу та сповідати хворого чи помираючого⁶¹. За свідченням самого духовенства, останній обов'язок викликав особливі труднощі. По-перше, нерідко пастир ризикував власним життям, оскільки міг заразитися небезпечною хворобою від помираючого. Зокрема, у 1909 р. священик с. Тернава Кам'янецького повіту С. Левицький сповідав хворого тифом, заразився від нього та незабаром помер⁶². По-друге, щоб добратися до останнього, йому інколи доводилося долати значну відстань у будь-який час доби чи пору року⁶³.

На пастиря також покладался обов'язок вести боротьбу з пияцтвом у своїй парафії шляхом роз'яснювальної роботи, заснування товариств тверезості та особистим прикладом⁶⁴. Високі моральні якості вимагалися від священика в роки неврожаю. Він мусив із розумінням сприйняти зменшення грошових надход-

жень від парафіян на церкву, зниження плати за треби. Більше того, у скрутний час він мав підтримати парафіян як морально, так і матеріально⁶⁵.

Отже, православне парафіяльне духовенство наділялося цілим рядом прав, що зумовлювалось особливою роллю церкви у формуванні державної ідеології. Разом з тим, певні привілеї духовенства поєднувалися з виконанням останнім різноманітних обов'язків не лише релігійного, але й чиновницького характеру. Оскільки церква була складовою частиною держави, клірики, здійснюючи релігійну діяльність, виконували й ряд функцій чиновницького характеру. Священик зобов'язувався вести метричні книги, складати різноманітні звіти, опікуватися церковнопарафіяльними школами, підтримувати належний рівень релігійності парафіян та контролювати регулярність відвідання ними храму тощо. Чиновницька діяльність забирала у священика багато сил та часу, що ускладнювало виконання ним свого головного обов'язку – бути духовним наставником для своєї пастви.

Примітки:

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов: в 2 т. – Т. 1. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – С. 108.

² Бабкин М. А. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М. А. Бабкин. – М.: Государственная публичная историческая библиотека России, 2007. – С. 446-448.

³ Там само. – С. 432-434.

⁴ Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье: Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 92.

⁵ Бабкин М. А. Назв. праця. – С. 452-453.

⁶ О правах белого православного духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 3. – С. 86-87.

⁷ Обязанности духовенства по жизни и поведению // Руководство для сельских пастырей. – 1887. – № 29. – С. 421.

⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ): собр. 1-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXX: 1808–1809. – С. 262.

⁹ Історія релігії в Україні: навчальний посібник / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Товариство «Знання», 1999. – С. 231.

¹⁰ О правах белого православного духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 3. – С. 92.

¹¹ ПСЗ: собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Т. XLIV: 1869. – Отд. 1. – С. 324.

¹² Заозерский Н. А. Из современной церковной жизни в России / Н. А. Заозерский // Богословский вестник. – 1897. – № 2. – С. 287.

¹³ Устав духовных консисторий: [Утв. 9 апр. 1883 г.]. – СПб.: Синодальная типография, 1883. – С. 30.

¹⁴ Линчевский П. Праздная затея / П. Линчевский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 11. – С. 1671.

¹⁵ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2, оп. 180, спр. 574, арк. 8-8 зв.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 1335, оп. 1, спр. 966, арк. 32.

¹⁷ Об улучшении быта духовенства // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 20. – С. 611.

¹⁸ ПСЗ : собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Т. VIII : 1833. – Отд. 1. – С.381.

¹⁹ Смолич И. К. История Русской церкви. 1700–1917 / И. К. Смолич: в 2 т. – Т. 1. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – С. 356.

²⁰ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 804, оп. 1, р. 3, ед. хр. 471, л. 229 об.

²¹ ДАКО, ф. 2, оп. 176, спр. 257, арк. 1-1 зв.

²² Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. Воронов, В. Антонов. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 239.

²³ Там само.

²⁴ Краснянский Г. Взгляд сельского священника на заслуги и права на награды городских и сельских священников / Г. Краснянский // Руководство для сельских пастырей. – 1865. – № 34. – С. 611-612.

²⁵ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, К-П, 14078, Крок д/п 420. Летопись с. Гавришовка Винницького уезда, арк. 9.

²⁶ Устав духовных консисторий : [Утв. 9 апр. 1883 г.]. – СПб.: Синодальная типография, 1883. – С. 57-58.

²⁷ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – С. 30.

²⁸ Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов: Вища школа, 1974. – С. 111.

²⁹ Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. – Ч. 1. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2004. – С. 675-676.

³⁰ Памятная книжка Киевской епархии : историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. Воронов, В. Антонов. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 239.

³¹ Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 154, спр. 5, арк. 1.

³² ДАКО, ф. 2, оп. 176, спр. 136, арк. 1-3.

- ³³ ДАКО, ф. 2, оп. 185, спр. 624, арк. 5-5 зв.
- ³⁴ ПСЗ : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Т. VIII : 1833. – Отд. 1. – С. 381.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 954, спр. 325, арк. 15-15 зв.
- ³⁶ РГИА, ф. 796, оп. 442, ед. хр. 1563, л. 23.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 518, спр. 25, арк. 1-2.
- ³⁸ О правах белого православного духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 3. – С. 105.
- ³⁹ РГИА, ф. 804, оп. 1, р. 1, ед. хр. 54, л. 62.
- ⁴⁰ Чем наполняются дни приходского священника // Руководство для сельских пастырей. – 1885. – № 29. – С. 303-305.
- ⁴¹ Заозерский Н. А. Церковноприходские школы / Н. А. Заозерский // Богословский вестник. – 1893. – № 4. – С. 148.
- ⁴² Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа / А. В. Степаненко // Проблемы історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. XV. – С. 320.
- ⁴³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа ; пер. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 115.
- ⁴⁴ Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа / А. В. Степаненко // Проблемы історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. XV. – С. 320-321.
- ⁴⁵ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – С. 20.
- ⁴⁶ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 143.
- ⁴⁷ Перерва В. С. Документи з фондів Російського державного історичного архіву – важливе джерело вивчення церковнопарафіальної освіти Поділля ХІХ – початку ХХ ст. / В. С. Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2010. – Т. 16. – С. 558-559.
- ⁴⁸ Линецкий П. О внешних отношениях знания / П. Линецкий // Вера и разум. – 1892. – № 1. – С. 4.
- ⁴⁹ Вступление на паству молодого священника и его первые шаги // Подольские епархиальные ведомости. – 1897. – № 9. – С. 189.
- ⁵⁰ Григорук О. Б. Церковний і культурний діяч Поділля Олександр Павлович / О. Б. Григорук // Наукові записки. – Т. 78 : Історичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К. : КМ Академія. – 2008. – С. 21.
- ⁵¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 65.
- ⁵² Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 315, оп. 1,

спр. 9258, арк. 26 зв.

⁵³ О правильном ведении метрических книг // Руководство для сельских пастырей. – 1880. – № 6. – С. 154.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 947, спр. 111, арк. 1, 6.

⁵⁵ Тихомиров Т. С. На приходе / Т. С. Тихомиров. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 116-117.

⁵⁶ ПСЗ: собр. 1-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. VI: 1720–1722 гг. – № 4022. – С. 701; Кандидов Б. П. Церковь и февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраль – август 1917 г. / Б. П. Кандидов. – М.: ОГИЗ Государственное антирелигиозное издательство, 1934. – С. 11.

⁵⁷ Кузнецов Н. Д. По вопросам церковных преобразований / Н. Д. Кузнецов. – М.: Склад издания в книжном магазине И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1907. – С. 189.

⁵⁸ Витте С. Ю. Записка о современном положении православной церкви / С. Ю. Вите // Церковная реформа : сборник статей духовной и светской периодической печати по вопросу о реформе, сост. И. В. Преображенский. – СПб. : Типография Э. Арнгольда, 1905. – С. 127.

⁵⁹ Ганчев В. Открытое письмо сельского иерея к сопастырям / В. Ганчев // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 7-8. – С. 1171.

⁶⁰ Кузнецов Н. Д. Преобразования в Русской Церкви / Н. Д. Кузнецов. – М.: Склад издания в книжном магазине И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1906. – С. 9.

⁶¹ Деятельность пастыря Церкви во время эпидемических болезней // Руководство для сельских пастырей. – 1892. – № 44. – С. 213-215; Ливанов Ф. В. Жизнь сельского священника: бытовая хроника из жизни русского духовенства / Ф. В. Ливанов. – М.: тип. Ф. Иогансон, 1877. – С. 138.

⁶² Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. И. Сецинского, Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, 1911. – Вып. 11. – С. 18.

⁶³ Дорогое время для пастырской деятельности // Руководство для сельских пастырей. – 1868. – № 21. – С. 92; Священник в современном общественном мнении // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 18. – С. 566-567.

⁶⁴ Добронравов И. М. В деревню с требой / И. М. Добронравов // Приходская жизнь. – 1915. – Май. – С. 319-320; Нарциссов В. За святую трезвость / В. Нарциссов // Приходская жизнь. – 1915. – Декабрь. – С. 822.

⁶⁵ В чем должна состоять деятельность сельского священника во время бедствий от неурожая? // Руководство для сельских пастырей. – 1891. – № 37. – С. 29-31.

I. Opria, B. Opria. Between the flock and authorities: rights and duties of the Orthodox parish priest in the 60-s of XIX – early XX century (based on the materials of the Right-Bank Ukraine). In the article the rights and duties of the Orthodox parish

priest in the Right-Bank Ukraine in the second half of XIX – early XX century analyzed, the possibility of their implementation in the daily pastoral practice investigated. It is studied the procedure for appointing a priest to the post and the conflicts that arise in this regard.

It is indicated that the clergy used a number of privileges - it is tax-exempt, exempt from military service, received in the use of church land for material support. There was also an extensive system of rewards and punishments for the clergy. Offences clerics regarded as a civil or ecclesiastical court. Most of the cases against the clergy are not subject to civil court and left to the spiritual consistory. Clergy offenses mainly related to the performance of official duties or improper ethical behavior.

Along with certain rights to the parish clergy relied a number of duties not only religious but also secular character. The main duty was the implementation of the priest in the parish, the spread of the basics of Orthodoxy in an accessible form. In addition, the priest had to say preaching exercise requires off-duty conduct conversations with believers, to engage in missionary activity. One of the main duties of the parish clergy was the implementation of educational activities, disseminating religious knowledge. On the priest assigned notary functions that require doing all church documents: religious books, church chronicles, births books, etc.

Church and State Dependence undermined its credibility in the eyes of the faithful. Therefore, it is reasonable to question was raised about the advisability of the Orthodox Church greater freedom and liberation of the clergy from the implementation of state and political problems.

Key words: rights, duties, parish, clergy, priest, believers

Отримано: 22.10.2016 р.

УДК 94:329(477):94(470+571)] «18/19»

Олександр Федьков

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА МЕЖІ ХІХ ТА ХХ СТ.: СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ ТА НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Олександр Федьков. *Український соціал-демократичний рух в українських губерніях Російської імперії на межі ХІХ та ХХ ст.: соціокультурні умови та напрямки діяльності.* Важливим суспільно-політичним напрямком, який сформувався в ХІХ та продовжив функціонування у ХХ ст., був марксизм. Вироблена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія пов'язували надії суспільного прогресу з робітничим класом, який у наслідок соціалістичної революції мав скасувати приватну власність, як основу нерівності, та збудувати справедливий соціальний устрій. Важливе значення для аналізу марксистських політичних партій має